

На правах рукопису

ЧЕРКАСЬКИЙ Андрій Володимирович

НАЦІОНАЛЬНО - КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 20-ті РОКИ

Спеціальність 07.00.01 - Історія суспільних рухів
і політичних партій

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

АВ - 29.8.12

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З проголошенням незалежності України почався поступовий процес становлення її власної державності, пробудження національної самосвідомості, розвитку національної культури і мови. Сьогодні, коли Україна робить перші кроки до побудови демократичної і правової держави, проблеми духовного відродження висуваяться на перший план. Ніякий прогрес в суспільстві неможливий без прогресу самої людини, а збагачення духовного світу останньої є головним фактором і відродження української державності.

Україна - держава з поліетнічним складом населення. Національне відродження українців неможливе без національного відродження інших національностей, що мешкають на території України. Проблема гармонізації міжнаціональних стосунків в Україні, всебічного врахування потреб і культурно-духовних запитів усіх національних груп - одна з ключових проблем розвитку української державності. Сучасна державна етнополітика повинна проводитись на основі об'єктивної та науково достовірної інформації про національні групи України, їхні історичні коріння та долю, демографічні процеси, тощо.

Будучи новою державою, Україна виробляє свою національну політику, спрямовану на всебічне економічне, політичне і культурне піднесення національних меншин. "Декларація прав національностей України", ухвалена Верховною Радою 1 листопада 1991 р., гарантує всім народам, що проживають на її території рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Вона стала серйозною запорукою розвитку гармонійних міжнаціональних відносин у державі. Свого подальшого розвитку вона набула у законі "Про національні

меншини в Україні", котрий запроваджено з 25 червня 1992 р.

Південь України може служити своєрідною лабораторією по вивченню етнополітичних і етнокультурних процесів, у зиробленні форм і методів гармонізації міжнаціональних відносин. Відродженню національних культур сприяють створені на Одещині культурні товариства і культурно-мовні клуби: товариство німців України, єврейське товариство ім. Ноте Лур'є, грецький клуб "Елада", українські товариства "Південна громада", "Просвіта" з численними філіями.

Без глибокого наукового аналізу недавнього минулого важко визначити основні принципи та головні напрямки національної політики. Особливої уваги заслуговує вивчення досвіду та розуміння процесів, пов'язаних з національно-культурним будівництвом 20-х років. 20-ті роки, як відомо, пройшли під знаком українізації. Українське відродження 20-х років, корені якого беруть свій початок у 1917-1919 р.р., розкрило творчі можливості українського народу, охопило різні сторони його життя, особливо освіту, літературу та мистецтво. Проблеми українізації, особливості її проведення на півдні України потребують додаткового і більш докладнішого вивчення.

Будівництво української національної культури у 20-ті роки супроводжувалось відповідними процесами серед національних меншин. Саме у цей період вони мали передумови для реалізації потреб етнокультурного розвитку й територіально-адміністративного управління. Необхідно вивчити досвід, накопичений у цій сфері, його позитивні і негативні сторони, змислити його з позицій сьогодення. Формування сучасної моделі розвитку суспільства неможливе без урахування регіональних етносоціальних особливостей. Актуальним у зв'язку з ним є висвітлення специфічних особливостей національ-

но-культурного процесу на півдні України у 20-ті роки.

Гостро стоять сьогодні на півдні України мовні проблеми. Від їх правильного вирішення залежить мир у суспільстві, міжнаціональна злагода. Необхідно глибоко проаналізувати спроби вирішення мовних проблем у 20-ті роки з тим, щоб запобігти повторення помилок минулого. Етагалі, потрібно ретельно вивчити нашу ситуацію у сфері тогочасної національної політики, винести з неї відповідні уроки.

Ступінь наукової розробки проблеми. Перші спроби вивчення національно-культурного будівництва на Україні беруть свій початок у 20-ті роки. Вони були зроблені в основному державними і партійними діячами, безпосередніми учасниками подій і несли на собі відбиток свого часу. В їх роботах обґрунтовувалась політика українізації, а також розглядалися питання культурного обслуговування національних меншин¹. У цей період виходить багато робіт, присвячених розвитку української культури і освіти в Радянській Україні. Більшість з них була написана з метою довести переконливі успіхи Радянської влади і комуністичної партії в галузі культурної і національної політики і тому вони носять більш публіцистичний, ніж науковий характер².

У 20-ті роки виходить цілий ряд видань, присвячених роботі серед національних меншин. В них з позицій партійних та урядових документів описуються форми і методи роботи з національними мен-

---

¹ Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. - Харків, 1926; Завдання культурного будівництва на Україні. - Харків, 1928; Затонський В. Матеріали до українського національного питання. Більшовик України. - 1927. - №6; Гринько Г.Ф. Очеретные задачи Советского строительства в области просвещения. - Харків, 1920.

² Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. - Харків, 1928; Що дала жовтнева революція в галузі освіти на Україні. - Харків, 1927; Козаченко А. Українська культура, її минування і сучасність. - Харків, 1931.

шизами, приводяться різні статистичні відомості та і¹. Деякі роботи писалися з метов роз'яснення національної політики партії серед населення національних меншин і тому носять більш науково-популярний характер². В цих роботах розглядалися також питання національно-культурного будівництва, але в основному з кількісної сторони. Сьогоднішня цінність їх для дослідника полягає в наявності в них великого фактичного матеріалу.

На початок 80-х років разом з узурпацією влади Сталіним в радянській історіографії практично припинилася робота по дослідженню національно-культурних процесів в Україні. Науковий пошук поза рамками схеми "Історія ВКП(с): Коротки курс" став вже не лише не можливий, а й небезпечний для істориків. У цей період створюється апологетична література, що відображала сталінську концепцію національного будівництва³.

Після XX з'їзду під впливом процесу демократизації основ життя суспільства виникли більш сприятливі умови для оновлення історичної науки. Література, що тоді стала публікуватися, спиралася на більш широку джерельну базу, містила в собі раніше не відомий фактичний матеріал. У ті роки виходить ряд видань, присвячених загальним проблемам розвитку української культури за рок Радянської влади⁴. В цих роботах розглядаються також проблеми

¹ Бущенко А.И. Советское строительство и национальные меньшинства на Украине.- Харьков, 1926; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине по материалам ЦКМ при ВУЦВК.- Харьков, 1927; Глинокий А. Национальные меньшинства на Украине. - Харьков, 1961.

² Пошов М.М. Национальная политика Радянської влади.- Харків, 1925; Мансуров Г. За культурное строительство национальностей.- М., 1927; Демченко М. Национальные питання та пролетаріат.- Харків.- К., 1980.

³ Хвиля А. Інтернаціональним фронтом Більшовик України.- 198.- № 15; На фронте культури.- К., 1985; Полоцкий О. У боротьбі за українську пролетарську культуру.- Харків, 1981; Почапчик М. Національно-культурне будівництво на Україні за 15 років // Радянська Україна. - 1982. - № II.

⁴ Українська радянська культура. - К., 1960; Розвиток української культури за роки Радянської влади.- К., 1967; Солотверхий І.Д. Історія радянської культури.- К., 1966.

розвитку культури у 20-ті роки. В них в основному аналізуються кількісні успіхи так званої "культурної революції", збільшення будівництва шкіл, культурних закладів та ін. Українізація й культурна політика щодо національних меншин у 20-ті роки довгий час залишалась закритою темою для істориків. Дослідження національно-культурних процесів в Україні можливо було тільки мов, в рамках концепції здійснення ленінської національної політики¹. Ряд статей, написаних у той період, присвячені проведенню культурно-освітньої роботи на Україні в 20-ті роки². Вони містять в основному кількісні показники, аналіз діяльності культурно-освітніх закладів в них практично не проводиться.

Досить цікавим з точки зору вивчення етнічного складу України в 20-ті роки в монграфії В.І.Наулко³. В них аналізується етнічний склад населення України на різних етапах її розвитку, показано його динаміку, взаємодії і спілкування різних етносів в межах України. У роботах також аналізується етнічний склад населення України в 20-ті роки за даними перепису 1926 р. Однак всі ці роботи носять більш етнографічний, ніж історичний характер.

¹ Слущкий О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929). - К., 1957; Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 р.р. - К., 1968; Бачинський П.П. Здійснення ленінської національної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925) // Укр. іст. журн. - 1966. - №1; Кулиничко М.И. Борьба Коммунистической партии за решение национальной вопроса в 1918-1920 г.г. - Львов, 1968; Макарова Г.П. Осуществление ленинской национальной политики в первые годы Советской власти (1917-1920). - М., 1969.

² Васильєва Н.П. Клуб і самоосвіта трудящих у 20-30-х р.р. // Культурно-освітня робота. - 1988. - №8; Орчанко А.В. Розвиток мережі сульбурів і читалень на Україні (1921-1925) // Укр. іст. журн. - 1978. - №11; Мокляченко В.Г. Самодіяльність на Україні в перші роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія. - 1975. - №4.

³ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. - К., 1975; Этнический состав населения Украинской РСР. - К., 1965.

Проблеми здійснення національної політики на півдні України у 20-ті роки розглядались в основному в дисертаціях історико-партійного характеру¹. В цих роботах з позицій історико-партійної науки аналізуються в основному проблеми національно-державного будівництва, питання про проведення національно-культурної політики практично не розглядаються.

В цілому, процес переосмислення історичних подій, що почався після ХХ з'їзду, став згасати з кінця 60-х років. Історична наука повернулася назад до старих стереотипів, уявлень і концепцій. Практично до недавнього часу проблеми національної політики 20-х років розглядались в рамках цих стереотипів².

Сучасний етап історіографії проблеми починається у кінці 80-х років. Саме тоді, завдяки звільненню від ідеологічних стереотипів та зростанню національної самосвідомості, починається поширення та збагачення джерельної бази досліджень, з'являється можливість вивчати раніше недоступні архівні документи та друквані видання. У цей період повертаються праці М.С.Грушевського, В.К.Винниченка³, виходять ряд колективних монографій, в яких по новому освітлюється радянський період в історії України та зроблена спроба відійти від застарілих схем при вивченні питань створення радянської федерації, впливу сталінізму на суспільно-політичне жит-

¹ Воек В.П. Деятельность в Коммунистической партии по вовлечению трудящихся национальных меньшинств Украины в социалистическое строительство. 1921-1925: Дис. ... канд.ист.наук.- Одесса, 1977; Чирко Б.В. Борьба Коммунистической партии Украины за осуществление решений XII съезда РКП(б) по национальному вопросу (1922-1927): Дис. ... канд.ист.наук.- К., 1988.

² Мельниченко В.Е. Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта.- К., 1986; Болтенкова Л.Ф. Интернационализм в действии.- М., 1988 та ін.

³ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа.- К., 1991; На порозі нової України: Гадки і мрії.- К., 1991; Винниченко В.К. Відродження нації.- К., 1990.

тя України та ін¹. В роботі Д. Шаповала², яка друкувалась на сторінках "Українського історичного журналу", по-новому освітлюються проблеми національно-культурного будівництва на Україні у 20-ті роки, зокрема, проведення політики коренізації. Автор аналізує причини, що викликали цю політику, показує подвійну позицію сталінського керівництва щодо її проведення, причини згорання її у кінці 20-х років. Важливою для розуміння складних та трагічних 20-30-х років є книга Г. Касьянова³. В ній поряд з аналізом розвитку української інтелігенції 20-х років розглядаються також причини і наслідки політики українізації, участь у ній української інтелігенції. У цей же час з'являються статті, спеціально присвячені українізації⁴. На наш погляд, найбільш глибоко розкрито сутність цієї політики у статті Я. Дашкевича⁵. Автор неупереджено аналізує плюси і мінуси цієї політики, показує трагічні наслідки сталінізму для України.

Загальна атмосфера 20-х років, розвиток української культури показані в статтях П. Курносова⁶.

¹ Про минуле заради майбутнього. - К., 1989; Маршрутами історії. - К., 1990; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.

² Шаповал Д.І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн. - 1990. - №12. - 1991. - № 2-8.

³ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992.

⁴ Лояцький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. - 1989. - №3; Даниленко В.И. Українізація: досягнення і втрати (20-30-е роки) // Проблеми історії України: факти, суцільня, пошуки. - 1992. - Вид. 2; Чехович В.А. Державно-правові питання українізації в 20-х р.р. // Держава і українська інтелігенція - деякі проблеми взаємовідносин у 20-х - на поч. 30-х р.р. - К., 1990.

⁵ Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. - 1990. - № 8.

Курносов П.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках // Укр. іст. журн. - № 12; Духовне життя на Україні в 20-30-х р.р. // Укр. іст. журн. - 1990. - № 1.

Процес утвердження суверенітету України висунув питання, які потребують нових теоретико-методологічних підходів до вирішення проблем у міжнаціональній сфері, наукового переосмислення досвіду та уроків історії. Докорінного перегляду заслуговує понятійний категоріальний апарат національного питання, яке трактувалось виключно з точки зору потреб класової боротьби і встановлення диктатури пролетаріату. Останніми роками було видано праці вчених-суспільствознавців, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового політичного мислення¹. Значну роботу в цьому напрямі проводять науковці Інституту національних відносин і політології АН України².

В останні роки вийшов ряд статей з історії національних меншин України³. В них по-новому, на основі невідомих раніше архівних документів показана тяжка доля національних меншин в умовах тоталітарного режиму, в деяких статтях розглядаються питання національного районування у 20-ті роки⁴. В цілому, в статтях, що торкаються проблем історії національних меншин України, переважає вивчення соціально-політичних аспектів, тоді як питання національно-культурної політики практично не освітлені.

¹ Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. - 1992. - №8; Майборода С. Лебтує етнополітика // Віче. - 1992. - № 5; Кириченко В. Національні інтеграції: баланс компромісів; синтез доцільності // Віче. - 1992. - №6; Панчук М.Г. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. - 1998. - № 5-6.

² Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. - 1992. - № 8; Савельєв Ч.Д., Нарочна Л.П. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // Укр. іст. журн. - 1992. - № 5.

³ Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х р.р. // Укр. іст. журн. - 1990. - № 1; Дмитрієв М., Чирко Б., Табачник Д. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. - 1992. - № 5; Кудряченко А.І. Доля німців України // Трибуна. - 1998. - № 6.

⁴ Наседкіна А.Д. Греські національні сільради та райони в Україні (др. пол. 20-х-30-ті роки) // Укр. іст. журн. - 1992. - № 6.

В останні роки зросло значення краєзнавства в загальній системі історичних наук. Деякі матеріали про національно-культурне будівництво, в тому числі на півдні України, можна знайти в тезах доповідей місцевих і республіканських краєзнавчих конференцій¹. Особливу увагу заслуговують матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченій міжнародним відносинам на півдні України². На конференції вперше зроблена спроба узагальнити накопичений фактичний матеріал по історії національних меншин півдня України, визначити нові підходи і орієнтири для подальших досліджень у цьому напрямку. З останній час з'явився ряд публікацій, де розглядаються деякі аспекти національної політики на півдні України у 20-ті роки³. Але їх кількість дуже обмежена і до того ж вони носять переважно історико-партійний характер.

В останні роки вийшли праці закордонних українських істориків О.Субтельного, Н.Полонської-Василенко, І.Нагаєвського⁴. Вони дають змогу ознайомитися з історичною концепцією і оцінками діяльності державних діячів і партій, які сформувалися в західній історіографії і були здебільшого діаметрально протилежними до тих, що існували у радянській історіографії.

Оцінюючи ступінь вивченості даної проблеми в цілому, слід зазначити, що не зважаючи на зростання в останні роки обсягу лі-

¹ Тезиси первой и второй областной (историко-краеведческих научно-практических конференций). - Одесса, 1989-1991; У Всеукраїнська конференція "Развитие исторического краеведения в контексте национального и культурного возрождения Украины (октябрь 1991)". - К., 1991.

² Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність Всеукраїнська наукова конференція: Тези. - Запоріжжя, 1998.

³ Гонтар О.В. Деякі питання міжнародних відносин на Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. - 1991. - № 7; Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України 1920-1980 р.р. // Укр. іст. журн. - 1991. - № 2.

⁴ Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991; Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. - 2-е вид. - К., 1998. - Т.2.; Нагаєвський І. Історія України ХХ століття. - К., 1998.

тератури, багато питань національно-культурного будівництва в Україні у 20-ті роки так і не знайшли свого висвітлення. Особливо слабо вивчені національно-культурні процеси на півдні України, де найбільш інтенсивними були міжнаціональні відносини. Дякими авторами розглядалися різні аспекти цієї проблеми, зібраний досить значний фактичний матеріал, але відсутні роботи, в яких спеціально б аналізувався досвід національно-культурного будівництва у даний період.

Предметом дослідження є процес національно-культурного будівництва на півдні України, який розглядається у взаємозв'язку двох його сторін - етнокультурного відродження українського народу і національних меншин України, а також діяльність державних органів влади і громадських організацій по проведенню культурної політики в регіоні.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 20-х років. Це був час, коли Українська радянська республіка мала автономію в культурних питаннях і систему державних органів, які проводили культурну роботу серед національних меншин. Тоді ще тільки зароджувалась тоталітарна система і тому культурна політика у цей період була досить гнучкою.

Враховуючи актуальність даної проблеми, наукове і практичне значення, спираючись на досягнення попередніх дослідників та зважаючи на недостатній рівень її розробленості з підвищій нових вимог, поставлено за мету дисертаційного дослідження: критично проаналізувати досвід національно-культурного будівництва на півдні України у 20-ті роки, з'ясувати та висвітлити основні тенденції й найхарактерніші особливості, що були специфічними для даного регіону, винести з цього певні історичні уроки і зробити практичні рекомендації. У відповідності до цієї мети сформульовано визначені для розв'язання такі завдання:

- розглянути особливості етносоціального складу населення півдня України у 20-ті роки;

- розкрити взаємозв'язок двох сторін єдиного процесу національно-культурного будівництва у регіоні: відродження української культури і культур національних меншин;

- проаналізувати досвід проведення політики українізації на півдні України, покривати її специфічні особливості для цього регіону, з'ясувати причини її згорання наприкінці 20-х років;

- вивчити діяльність місцевих органів влади та громадських організацій по проведенню культурної політики щодо національних меншин, з'ясувати роль національних адміністративно-територіальних утворень в її проведенні;

- узагальнити досвід національно-культурного будівництва у регіоні і зробити практичні висновки.

Вирішення цих завдань надає можливість найбільш повно представити процес національно-культурного будівництва в регіоні, врахувати як його негативний, так і позитивний досвід.

Методологічна основа дисертації. При написанні даної роботи передусім зважалося на те, що сьогодні необхідно відійти від стереотипів і догм у галузі національних відносин. Помилкові уявлення про шляхи та критерії вирішення національного питання, що довгий час існували в теорії і на практиці, не давали можливості науковому комплексному підходу до міжнаціональної сфери. До недавнього часу все те що не вкладалося у рамки тоталітарно-стереотипних схем, сама згадка про національну свідомість, гідність, національні цінності кваліфікувались різко негативно, як прояви "націоналізму". Протягом десятиліть ігнорувались багато цінностей сучасної цивілізації, зокрема гуманістичної культури.

В основу даної роботи покладені принципи нового етнополітичного мислення, сутність яких складає цивілізаційний та гуманістичний підходи, еволюційний шлях до політичні методи. В цих позицій боротьба народів за незалежність, їх суверенізація предствать як об'єктивний і прогресивний процес, як наслідок зростання національної самосвідомості і національно-демократичних рухів. Лише в гармонійному поєднанні національних та загальнолюдських цінностей можна досягти справжньої пріоритетності національних інтересів над політичними і класовими.

Джерельна база дослідження. Для написання даної дисертації використані різноманітні друковані і неопубліковані джерела. В першу чергу, це офіційні партійні документи, протоколи і резолюції з'їздів, конференцій і нарад, а також опубліковані документальні збірники, які містять в собі офіційні документи і матеріали державних і громадських органів¹. У них відображені найважливіші процеси, що відбувалися як у суспільстві в цілому, так і в галузі національно-культурного будівництва, висвітлюються основні напрями національної політики тих років. При цьому критично враховувалось, що для багатьох документів були притаманні декларативність, тенденційність і фальшивість оцінок суспільних процесів.

Різнце місце у написанні роботи зайняли раніше невідомі архівні документи, опубліковані останнім часом на сторінках "Українського історичного журналу"².

¹ Збірка постанов про українізацію. - Херсон, 1929; Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші документи Комуністичної партії і Радянського уряду (1917-1959): В 2 т. - К., 1959. - Т. I: С'їзди Советов Союза ССР, союзн. и авт. респ.: Сб.: Док. - М., 1959; Культурне будівництво в Українській РСР. - 1917-1927: Сб. док. - К., 1979; Дорогой созидания: социалистическое строительство на Одещине: Док. и мат. (1921-1941). - Одесса, 1981; Культурное строительство на Херсонщине. 1921-1987: Сб. док. - Симферополь, 1988; Херсону 200 лет. - К., 1978.

² До історії міжнародних процесів на Україні: Док. та мат. // Укр. іст. журн. - 1990. - № 6. - 12 - 1991. - № 1.

Основу дисертації склали архівні документи. В Центральному державному архіві вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДА України) використані фонди І, 2, 4ІР, І66. В них містяться декрети і постанови уряду України з питань національної політики, листування з місцевими органами влади про стан культурної роботи серед національних меншин, доповіді і записки, запити і подання в центральні органи, які дають уявлення про різні аспекти національно-культурної політики, що проводилась у 20-ті роки в Україні. Особливо важливим є фонд 4ІР (ККНМ при ВУЦВК), в якому знаходяться плани роботи Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, циркуляри та звіти про її діяльність. Вони дають можливість проаналізувати основні напрямки культурної політики щодо національних меншин, вивчити шляхи вирішення мовного питання у ті роки. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) використано фонд І, в якому містяться плани, звіти, інформація Агітпропу ЦК КП(б)У з питань проведення українізації, а також про стан культурно-освітньої роботи серед національних меншин.

Значний масив раніше не досліджуваних документів знаходиться в Державному архіві Одеської області. Матеріали архіву дозволять всебічно вивчити особливості національно-культурного будівництва у регіоні. Серед фондів архіву варто виділити Ф.-Р-969, в якому містяться плани робіт, протоколи засідань, звіти окружної комісії з питань українізації, а також окружної комісії у справах національних меншин. Великий інтерес представляють документи фонду П-3, в якому містяться плани робіт, протоколи засідань Нацменколегії при Одеському губкомі КП(б)У. Вони дають уявлення про форми і методи культурно-освітньої роботи серед національних меншин. Разом з тим, слід підкреслити, що до цих документів треба було ставитись критично, бо вони відображають офіційну політику, і тому

не завжди мають об'єктивний характер.

У державних архівах Миколаївської та Херсонської областей досліджено значну кількість документів, які відображають процес національно-культурного будівництва у регіоні. Цікаві матеріали про діяльність культурно-освітніх закладів цих областей містяться у фондах окружних відділів народів освіти.

Багато цінного матеріалу було почерпнуто з періодичних видань. Серед них: "Известия Одесского Округкома КП(б)У", "Коммунист", "Політосвіта", "Провесень", "Чорноморська комуна", "Театр, клуб, кино", "Красний Николаев", "Херсонский коммунар" та ін. При цьому враховувалось, що вони пройшли суворий ідеологічний контроль і представляють з себе, головним чином, апологію національної політики керівництва комуністичної партії. В той же час на сторінках журналів і газет багато матеріалів про труднощі, помилки і зловживання місцевих органів влади при проведенні національно-культурної політики. Ці матеріали дозволяють більш об'єктивно оцінити загальний процес національно-культурного будівництва в регіоні.

Використання всіх вказаних вище джерел дослідження не тільки складало його основу, а й допомогло у вирішенні основних завдань дисертації.

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається тим, що на відміну від попередніх досліджень, де процес національно-культурного будівництва у 20-ті роки був представлений недостатньо, в ній вперше вивчено цей процес в його цілісності, розкрито взаємозв'язок українського відродження 20-х років з відповідними процесами серед національних меншин у ці роки. Новим є концептуальний підхід до проблеми. Максимально використані нові методологічні підходи, принципи та оцінки, сформовані сучасною історичною наукою. Вони дозволяють створити реальну картину періоду, що досліджується, з усіма його труднощами і протиріччями. Зосереджено го-

ловну увагу на принципових моментах ефективності національно-культурної політики, що проводилась, прагнучи при цьому відійти від тих шаблонів, використання яких породжувало часто-густо формалізм і описовість у науці. Вперше ретельно проаналізовано досвід проведення політики українізації у регіоні, його негативні і позитивні сторони, показані особливості вирішення мовної проблеми на півдні України. Це дозволило відійти від ідеалізованого уявлення про стан національних меншин у 20-ті роки і показати реальну картину культурної роботи серед них. Вперше ґрунтовно вивчена діяльність місцевих комісій у справах національних меншин по культурному обслуговуванню національностей, що проживали у регіоні. До наукового обігу вводиться значна кількість раніше не відомих архівних документів.

Теоретична і практична значимість дослідження обумовлюється тим, що сьогодні це тільки розробляється концепція державної етнополітики України, іде пошук як її теоретичних основ, так і оптимальних практичних рішень. Головним її завданням повинно стати створення пріоритетних умов для розвитку української мови і культури з одноразовим забезпеченням етнокультурної самобутності всіх етнічних груп України. Виходячи з цього, положення і висновки, зроблені в дисертації можуть бути використані при розробці різних напрямів сучасної національно-культурної політики. Крім того, вони будуть корисними місцевим органам влади у справі відродження української культури і мови в регіоні. Досвід національно-культурного булівинства 20-х років може допомогти численним національно-культурним товариствам у справі залучення етнічних меншин до своєї власної культури.

Результати дослідження можуть бути також використані при подальшому науковому дослідженні проблеми, при підготовці учебно-методичних посібників, при розробці і читанні лекцій з історії

України, спекурсів з етнополітики, теорії і практики міжнаціональ-
них відносин.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дисертація складається зі вступу, трьох глав, висновків її
заключної частини, списку використаних джерел і літератури.

У вступі обгрунтовано актуальність і значимість дослідження,
його хронологічні рамки, дано огляд літератури та джерел, сформу-
льовано мету і завдання дисертації, визначена її наукова новизна
та практична цінність.

У першій главі "Етносоціальний склад населення півдня Украї-
ни" на основі даних переписів населення, а також інших статистич-
них джерел, проведено аналіз його національного складу, соціальної
структури, показані специфічні особливості етносоціальних процесів,
що проходили у цей час в регіоні.

Важливою характеристикою краю півдня України було те, що з само-
го початку заселення він став ареною інтенсивних міжнаціональних
процесів. В них активну участь брали представники багатьох, різ-
них народів, суттєво вімінних один від одного за звичаями, ха-
рактером, рівнем національної самосвідомості, господарського та
культурного розвитку. З самого початку населення краю формувалося
як багатонаціональне. Це значно збільшувало можливості спілкуван-
ня людей різних національностей та верс в населення. Згодом це
стало однією з традиційних особливостей населення регіону, накла-
вши певний відбиток і на психологічний склад його характеру.

Особливу складність при проведенні культурної політики у
регіоні викликав різкий перерозподіл окремих національностей між
містом та селом, а також розкиданість національних меншин по те-
риторії регіону поряд з наявністю їх контактних мас по ряду райо-
нів. Поряд з цим у регіоні завжди активно проходили процеси аси-
міляції, що також впливало на проведення тут національно-культур-

ної політики.

Етносоціальні протеси, що проходили на півдні України у 20-ті роки, відзначалися складністю та суперечливістю. Так, національне районування, яке проводилося в республіці, мало неоднозначні наслідки. З одного боку, воно наблизило органи влади безпосередньо до населення національних меншин, полегшило можливості їх обслуговування. Але разом з цим, штучне втручання в міжетнічні відносини порушувало етнічний ландшафт регіону, негативно позначалося на культурному і господарському розвитку національностей, що проживали на півдні України. Саме тоді почалося свідоме нівелювання національних відмінностей. На це була спрямована політика органів Радянської влади - прагнення створити єдиний господарський комплекс, сформувати радянський спосіб життя й одну нову історичну спільність - радянський народ. Наступ на соціальні права національних меншин, що почався наприкінці 20-х років, призвів до серйозних конфліктів з національних питань. Вже пізніше, у ході цього наступу цілі етнічні групи повністю або частково були виселені за межі України.

У другій главі "Українізація в суспільно-політичному і культурному житті регіона" проаналізовано досвід проведення політики українізації на півдні України, показані труднощі й помилки, які виникали при її здійсненні, розкриті основні причини її згорання наприкінці 20-х років.

Українізація, що проводилася у ті роки, була різновидом загальносоюзної політики "коренізації", яка розглядалася партійно-радянським керівництвом не як ціль, а як засіб і була запроваджена під тиском об'єктивних обставин з метою збільшення свого впливу серед російського населення. На півдні України ця політика мала свої специфічні особливості. Вона проходила тут складніше ніж в інших регіонах, що пояснювалось багатонаціональним складом насе-

лення, а також активної русифікаторської політики, яка проводилась тут у попередні часи. Адміністративний натиск з боку державних органів, намагання провести її прискореними темпами, викликали справедливий опір з боку службовців та інтелігенції. Багато хто з них вважав українізацію штучним заходом, лише політичною кампанією. Поступово в ході її проведення на перший план висувалися формальні показники.

На основі великої кількості архівних документів у главі показано, як відбувалася українізація державних установ, закладів освіти, культури. Досліджено діяльність місцевих комісій у справах українізації.

Особливістю етносоціального складу населення регіону було те, що основна частина українського населення проживала в сільській місцевості, тоді як відсоток українців у містах був незначним. Це ускладнювало проведення українізації серед міського населення. Українська мова просувалась тут з трудом, якість її була незадовільною. Але поряд з "апаратною" українізацією відбувався процес дійсного національно-культурного відродження, в якому активну участь приймала національна інтелігенція. Розширення можливостей для росту культурного рівня населення одночасно стимулювало процес зростання національної самосвідомості українського народу. В 20-ті роки духовне життя України поспішало багатством і різноманітністю.

Ця морально-психологічна атмосфера панувала й на місцях, де починає розвиватися освіта і національне мистецтво. У той час на півдні України спостерігається розвиток української культури, зростання національної самосвідомості: йде процес становлення українського театрального мистецтва, народжуються численні літературні організації, активізується краєзнавча робота. На основі значної кількості джерел в дисертації показано активну участь

національної інтелігенції у справі відродження української культури в регіоні.

Однак вже у другій половині 20-х років в керівництві явно починає переважати нігілістичний підхід до національної культури. Саме тоді вирішення національного питання починає пов'язуватися з уніфікацією національних культур. Посилення адміністративного тиску на культуру завдає помітної шкоди процесові національно-культурного відродження.

Наприкінці 20-х років починається кампанія боротьби з українським націоналізмом і "націонал-ухильництвом". Це означає, по суті, кінець українізації. Вона все більше ставала формальною справою. Національне відродження 20-х років стало гальмом на шляху до всевладдя сталінського державно-партійного апарату. З цього часу почався поступовий процес знищення як національної інтелігенції, так і самої української культури.

У третій главі "Культурна політика щодо національних меншин: досвід, проблеми" розглянуто діяльність місцевих органів влади та громадських організацій по проведенню культурної політики щодо національних меншин, показано роль національних адміністративно-територіальних утворень в її проведенні.

Політика коренізації, що проводилася на протязі 20-х років, передбачала також задовільнення культурних потреб національних меншин, що проживали в Україні. Була створена спеціальна система державних органів, які повинні були проводити цю політику на місцях. Їх діяльність чим далі, тим більше обмежувалась рамками командно-адміністративної системи. В їх роботі часто переважав формалізм, захоплення кількісними показниками на шкоду якійсь стороні справи. В дисертації детально досліджено діяльність місцевих комісій у справах національних меншин, спроби вирішення їми мов-

ної проблеми у той період.

Проведення українізації повинно було проходити з одноразовим забезпеченням прав національних меншин. В умовах багатонаціонального півдня України це питання набувало особливого значення. Але на практиці здійснення його зустріло великі труднощі. З одного боку, існувало нерозуміння національної політики, що проводилась, як керівними робітниками, так і населенням, з другого – зростаючий бюрократизм радянської системи знаходив своє відображення і в національній сфері. Форсування темпів українізації негативно позначалось й на роботі зєред національних меншин. Насильницькі дії щодо населення національних меншин викликали незадоволення з їх боку. Прагнення до показної демократичності у вирішенні національного питання приводило іноді до негативних наслідків. Взагалі, не був відпрацьован механізм управління національними відносинами.

Створення національних районів, безумовно, поширило можливість для культурного обслуговування національних меншин, сприяло відродженню національних культур. Але в міру того, як зміцнювалась тоталітарна система, в діяльності цих утворень стали переважати адміністративні методи.

І все ж таки, на протязі 20-х років ідеологічний пресінг був ще не таким сильним, система тільки формувалась і тому національні меншини навіть в рамках надто обмеженої у демократичному відношенні структури влади отримали можливість розвивати свою національну культуру. Розвиток середньої та вищої освіти рідною мовою, поширення мережі культурно-освітніх закладів – все це об'активно сприяло піднесенню національної самосвідомості, залученню широких мас до культури.

Однак національне відродження вже у той короткий, відносно благополучний період обмежувалося рамками "класової доцільності". Певні здобутки у сфері культури супроводжувалися наступом на со-

ціальні права національних меншин. У ході боротьби з "націоналізмом" були знищені всі національно-культурні заклади. Жорстокі репресії сталінізму нанесли непоправних втрат всім національним меншинам.

У заключній частині дисертації підведено підсумки дослідження, сформульовано головні висновки і практичні рекомендації:

- головний історичний урок національно-культурного будівництва у 20-ті роки полягає в тому, що вільний розвиток національних культур можливий тільки у демократичному суспільстві. Воляке насильство над культурою, прагнення обмежити її жорстокими ідеологічними рамками призводить до її знищення. Тоталітарна система з її командно-адміністративними методами, уніфікацією духовного життя справляє згубний вплив на культуру;

- сьогодні на основі історичного досвіду необхідно всебічне вдосконалення державної програми відродження і розвитку національних культур. Враховуючи специфічні особливості півдня України, і зокрема Одещини, строки реалізації програми розвитку української і інших національних мов повинні бути поступовими. Необхідно запобігти примусовості у прилученні людей до національних інтересів України, її державних пріоритетів, традицій, мови, культури;

- головний акцент треба зробити на популяризації української культури серед населення регіону. У цьому значу допомогу можуть надати українські культурні товариства, український театр, культурно-освітні заклади, засоби масової інформації. Необхідно розробити комплекс практичних заходів в цьому напрямі;

- для розбудови національного життя кожної етнічної групи України і запобігання конфліктів на національній основі необхідно створити вільні і матеріальні умови з метою захисту і реалізації прав національних меншин. Це передусім: прийняти спеціальні законодавчі акти по забезпеченню національно-культур-

них потреб різних національностей, створити на всіх рівнях представницькі і виконавчі структури, які б безпосередньо займались проблемами національних меншин. Необхідно також розробити цільові програми національно-культурного відродження націй і народностей, національних і етнічних груп України, які б передбачали конкретні форми втілення положень закону "Про національні меншини України";

- необхідно прискорити процес створення національної школи. Це ключове питання національного відродження. Необхідно також у редакціях республіканських та обласних газет, радіо і телебачення створити структури, що мають висвітлювати різні аспекти міжнаціональних відносин, показувати наявний досвід, допомогати шукати шляхи вирішення проблем у цій сфері;

- необхідно періодично вивчати громадську думку з питань функціонування та розвитку української мови і культури, а також мов і культур інших національних груп, що проживають у регіоні. Потрібна також активізація і оновлення всієї науково-дослідної і виховної роботи в галузі національних відносин, утвердження в міжнаціональному спілкуванні взаємної поваги історичних традицій і національної специфіки, врахування духовних інтересів кожної національної групи;

- з метою популяризації національних культур необхідно ширше використовувати практику фестивалів, оглядів, творчих конкурсів, свят мистецтв;

- для багатьох культурних об'єднань національних меншин сьогодні необхідно подіплення умов їх діяльності. Вони вимагають значної допомоги з боку держави, місцевих органів влади;

- велике значення для різноманітного етнічного життя має і відродження релігійних установ, музеїв, культурно-освітніх центрів, благодіяльних національно-етнічних товариств. Все це буде

безумовно сприяти укріпленню взаєморозуміння людей різних національностей, запобіганню виникненню міжнаціональних конфліктів.

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертації були використані в доповідях та виступах на науково-теоретичних, науково-практичних, методичних конференціях, що відбулися у містах: Одесі (березень 1991, жовтень 1992 і жовтень 1993 р.р.), Запоріжжі (жовтень 1992 і травень 1993 р.р.), Луцьку (вересень 1993р.).

Основні результати дисертаційного дослідження викладені в таких публікаціях:

1. До характеристики сучасного стану національних культур на Одещині//Тези другої обл. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю заснування Одеси та 25-річчю створення Укр. тов. охорони пам'яток історії та культури.- Одеса, 1991. - С. 248-249.

2. Роль гуманістичного мислення в національному будівництві//Тези допов. респ. наук.-практ. конф. - К.:Одеса, 1992. - С.87-88 (на рос. мові).

3. Розвиток національних культур на півдні України у 20-ті роки//Етнографічні дослідження південної України: Тези допов. респ. наук. конф. - Запоріжжя, 1992. - С.22-24.

4. До питання про етносоціальний склад населення півдня України у 20-ті роки//Методологічні проблеми історичної науки: Тези допов. наук. конф.- М.: Мінськ, 1992. - С.33-36 (На рос.мові).

5. Культурно-освітня робота серед національних меншин півдня України у 20-ті роки//Міжнаціональні відносини на Півдні України: історія та сучасність: Тези допов. Всеукр. наук. конф.- Запоріжжя, 1993. - С 189-192.

6. Вивчення досвіду національно-культурного будівництва на півдні України у 20-ті роки ХХ ст//Проблеми поширення досвіду викладання та вивчення історії України в технічних вищих навчальних закладах: Тези допов. Всеукр. наук.-метод. конф. - К.: Одеса,

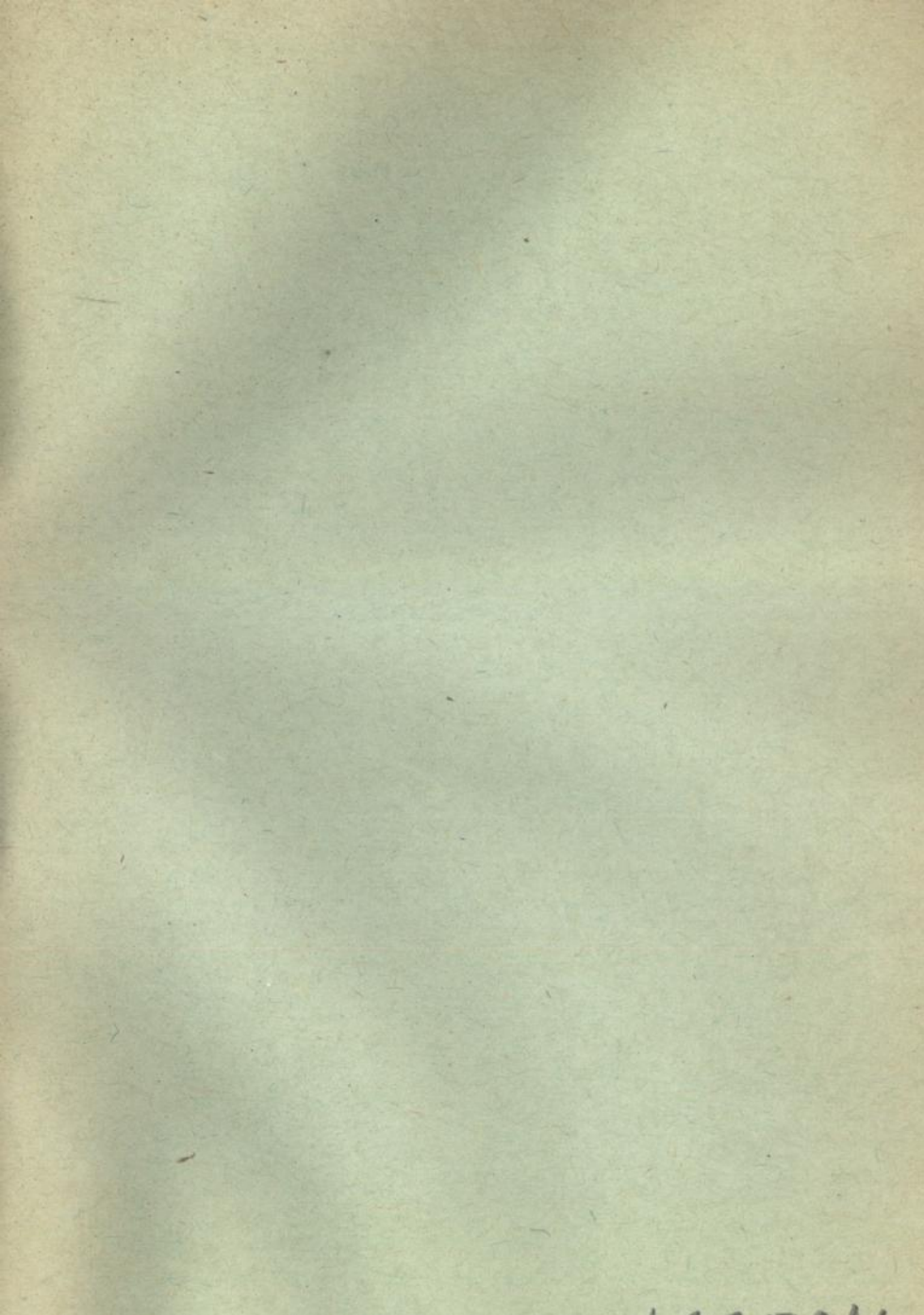
С.170-172.

7. Відродження національної культури та сучасна етнополітика: деякі аспекти проблеми // Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук: Тези допов. і вист. на Всеукр. наук.-метод. конф. - Одеса, 1998. - С.46-48.

8. З досвіду проведення національно-культурної політики на півдні України у 20-ті роки / Історичне краєзнавство у відродженні духовності, культури, багатотомових національних традицій України: Тези допов. УІ Всеукр. конф. - Луцьк, 1999.

Додл.к печати 12.04.94г. Формат 60x84/16.
Об'єм 1, Суч.изл.л. 1,5п.л. Заказ № 367. Тираж 100екз.
Гортілліография Одесского управления по печати, цех №3.
Ленина 49.

AV 29.842